

L. Balogh Béni

A második bécsi döntés

A bécsi Belvedere palota aranytermében 1940. augusztus 30-án Joachim von Ribbentrop német és Galeazzo Ciano olasz külügyminiszter ünnepélyesen kihirdette a második bécsi döntést. Ennek értelmében visszakerült Magyarországhoz a trianoni békeszerződés által 1920-ban Romániának ítélt 103 093 km²-nyi területből 43 104 km² mintegy 2,5 millió lakossal, az ún. Észak-Erdély.

A román és a magyar történetírás egymástól eltérő módon értékelt és értékeli ma is a második bécsi döntés körülményeit, magát a döntést, illetve annak következményeit. Még a fogalomrendszer használata tekintetében is eltér egymástól az 1940. augusztus 30-i esemény kapcsán. A román szerzők túlnyomó többsége következetesen a „bécsi diktátum” („dictatul de la Viena”, vagy „diktatul de la Viena”) megjelölést használja, amivel a döntés Bukarestre erőszakolt, kényszerítő jellegét hangsúlyozzák. A legtöbben azt emelik ki, hogy a diktátum elszakította az ország testétől az 1918-ban a népakarat által Romániával egyesített Erdély egy részét, s az ott többségben élő románokat újból magyar uralom alá vetette.¹ A magyar historiográfiába² ezzel szemben – függetlenül az esemény időben változó értékelésétől – a „döntőbíráskodás”, a „második bécsi döntés” fogalma vonult be, s tanulmányunkban mi is ez utóbbit használjuk.

Az erdélyi magyar revízió ügye 1940 nyarán

A két világháború közötti magyar–román államközi kapcsolatok legfontosabb összetevőjét Erdély birtoklásának a kérdése jelentette. Kárpátalja 1939. márciusi visszafoglalását követően – az ország függetlenségének és semlegességének megőrzése mellett – az erdélyi revízió megvalósítása vált a magyar külpolitika legfőbb célkitűzésévé. Ezt azonban akkor még – Olaszországon kívül – egyik nagyhatalom sem támogatta egyértelműen. Németország „mindkét vasat tűzben tartotta”, de 1940 júliusáig (főleg a román kőolaj miatt) inkább Bukarestnek kedvezett, s elsőrendű stratégiai érdeke volt a balkáni *status quo* és béke megőrzése. Az angolszász hatalmak elismerték ugyan a versailles-i békerendszer igazságtalanságát, hallgatólagosan a magyar–román határ bizonyos korrekciójának szükségességét is, de időszerűtlennek és veszélyesnek találták konkrét területi kérdések felvetését. Ami Olaszországot illeti, elvi támogatáson kívül nem sok segítséget nyújtott a magyar revíziós politikának, mivel nagyhatalmi pozíciói folyamatosan gyengültek.

A német hadigépezet, a Wehrmacht 1940. május 10-én megindult sikeres nyugati offenzívájának hatása alatt II. Károly román király arra a meggyőződésre jutott, hogy korábbi szövetségeseinek ügye elveszett, és országa határainak épségével együtt saját

* E tanulmány a szerzőnek a csíkszeredai Pro-Print Könyvkiadónál 2001-ben megjelenő *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés* című kötetén alapul. (A szerk.)

trónját is egyedül Németország segítségével őrizheti meg. Bukarest ezért gyors külpolitikai fordulatot hajtott végre, s a legfelsőbb román vezetés május 29-én a semlegesség feladása, a németekhez való közeledés mellett döntött.³ E kétségbeesett lépéssel sem sikerült azonban elejét vennie Nagy-Románia 1940 nyarán bekövetkezett szétesésének.

Június 26-án a szovjet kormány ultimátumban követelte Bukaresttől Besszarábia s Észak-Bukovina⁴ azonnali átadását. Miután Berlin és Róma is azt a határozott tanácsot adta Bukarestnek: engedjen a szovjet követelésnek, a román vezetés úgy döntött, elfogadja az ultimátumot. Június 28-án a szovjet csapatok átlépték a határt és négy nap alatt birtokba vették a románok által kiürített mintegy 50 000 km²-nyi területet. A Pruton túli tartományok átadása – a jelentős anyagi s emberi veszteségek mellett – egyben a román politikai és katonai vezetés erkölcsi vereségét is jelentette, hiszen rácsáfolt Nagy-Románia „megbonthatatlan egységének” tézisére, amelyet a bukaresti propaganda két évtizeden át sulykolt a román közvéleménybe. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy Bulgária és Magyarország is rövidesen érvényesíteni kívánja területi követeléseit, precedensnek tekintve a szovjet lépést.

A szovjet ultimátum másnapján, június 27-én a magyar diplomácia mozgásba lendült Erdély, vagy annak egy részének a visszaszerzése érdekében. Aznap rendkívüli ülést tartott a minisztertanács és leszögezte: „*a kormány óvatosan szemléli a helyzetet és energikusan fog fellépni. Álláspontja az, hogy Magyarország discriminációt nem tűrhet el*”.⁵ Ez azt jelentette, hogy amennyiben Románia teljesíti a szovjet kérést, úgy Magyarország is követelni fogja területi igényeinek kielégítését. Teleki Pál miniszterelnök jelenlétében Csáky István külügyminiszter aznap fogadta Otto von Erdmannsdorff német, majd Giuseppe Talamo olasz követet. Mindkettőjük előtt hangsúlyozta, hogy Budapest nem vállalhat felelősséget a következményekért, ha Románia nagy területekről mond le a Szovjetunió javára, Magyarországgal viszont vonakodik őszinte tárgyalásokat kezdeni.⁶

A magyar–román viszony egyre feszültebbé vált. A háborúval fenyegető helyzet miatt Berlin erőteljes közbelépésre határozta el magát. Ribbentrop utasítására Erdmannsdorff július 2-án éjjel felkereste a lakásán Csákyt és ismertette a német kormány szóbeli jegyzékét,⁷ amely leszögezte: a birodalmi kormány azt óhajtja, hogy a térség ne váljék hadszínterré. Németország megértéssel viseltetik a jogos magyar revíziós követelések iránt, „*Magyarországnak azonban nem szabad elvárnia Németországtól, hogy az a magyar követelésekért fegyvert ragadjon*”. A jegyzék végén Ribbentrop hozzáfűzte: „*a revízió alkalmasabb időpontban erőszakos út nélkül is megvalósítható, és... ez esetben az ilyen revíziós követelések érdekében a birodalmi kormány is síkra száll*”. A dokumentum – fenyegető hangvétele ellenére – első ízben tartalmazott egyértelmű ígéretet Budapest revíziós törekvéseinek támogatására. Ez a berlini álláspont módosulásának kezdetét jelezte a területi revízió ügyében.

Ugyanaznap július 2-án Erdmannsdorff táviratban⁸ figyelmeztette Berlint: az általános hangulat alapján azzal kell számolni, „*hogy ha szabad folyást engedünk a dolgoknak, a fegyverek itt maguktól is elsülnek Románia ellen*”. Azt javasolta kormányának, hogy egy „*esetleges erdélyi bevonulás*” megakadályozása érdekében még világosabban kéne közölni a magyar vezetéssel Berlin óhaját a nyugalom megőrzésének fontosságáról, „*vagy pedig a román kormányt kellene nyomatókusan rábírní, hogy önként tegyen koncessziókat*”. A figyelmeztetés hatásosnak bizonyult, mert július 4-én Berlin mindkét irányba sürgős lépéseket tett. A magyar kormányt az eddigieknél is határozottabb han-

gon szólította fel önmérsékletre, Bukarest figyelmét pedig első ízben hívta föl a területi problémák rendezésének szükségességére.

Az erőteljes német fellépés, amely a revízió későbbi támogatásának ígéretét is tartalmazta, Budapesten sikerrel járt. A Csákyval lefolytatott beszélgetését követően Erdmannsdorff július 4-én azt jelentette, hogy a magyar kormány megértette a figyelemztetések súlyosságát, és semmit sem fog tenni a tengelyhatalmak beleegyezése nélkül. Az akut krízis veszélye elmúlt – közölte táviratában a követ.⁹ A magyar vezetés is elégedetten nyugtázta a berlini álláspont módosulását. A minisztertanács július 5-i ülésén Csáky kijelentette: *„A németek elismerik igazságos revíziós követeléseinket, de csak akkor, ha most fel nem borítjuk a helyzetet Délkelet-Európában... Mai külpolitikai helyzetben legjobb, ha Magyarország bizalommal hallgat a velünk baráti viszonyban levő 2 nagy tengelyhatalom baráti tanácsaira. Mozgósításunk révén elértük, hogy ezen hatalmas barátaink most már komolyan megmozdultak a jogos magyar követelések érdekében.”*¹⁰ Budapest ugyanakkor túl általánosnak tarthatta a német biztosítékokat, s ezért szerette volna térképen is pontosítani a revíziós támogatás mértékét. Már július másodikán bejelentette igényét a Székelyföldre, két nap múlva pedig tovább konkretizálta követelését, s az ún. minimális tervet terjesztette elő, amely 49–50 000 km²-t jelentett.¹¹ Ez végül is alig bizonyult valamivel nagyobbak annál a területnél, amelyet augusztus 30-án a második bécsi döntés Magyarországnak ítelt.

A Bukarestnek szóló német figyelemztetés sem váratott magára. Július 4-én elküldött táviratában Ribbentrop utasította Wilhelm Fabricius bukaresti német követet: közölje a román királlyal Adolf Hitler birodalmi kancellár válaszát Károly két nappal korábbi üzenetére, amelyben az uralkodó – további szovjet katonai előrenyomulástól tartva – segítséget és védelmet kért a Führertől. A táviratban Ribbentrop nyíltan és félreérthetetlenül megfogalmazta, hogy Berlin a balkáni pacifikálás „elsőrendű feltételének” tekinti a területi revíziót, azaz Románia részéről bizonyos „magyarok vagy bolgárok, és nem románok” lakta területek átadását Bulgáriának és Magyarországnak.¹²

A román uralkodó még aznap fogadta a követet, aki elmondta: a Führer érdekelt annak megismerésében, miként látják Bukarestben „a Románia, Magyarország és Bulgária közötti irredenta kérdések rendezését”, és úgy véli, Romániának tárgyalásokba kell bocsátkoznia e kérdésekről az érintett államokkal. Fabricius figyelemztette a királyt, miszerint az állandósult feszültség és fegyverkezés nem oldja meg a kérdéseket, s hogy Németország nem felejtheti el: Magyarország és Bulgária a múltban a szövetségesei voltak. A király Hitler üzenetét „súlyos csapásként” és Románia feldarabolására irányuló újabb kísérletként értékelte.¹³

A román szempontból kiábrándító berlini üzenet ellenére Bukarest további lépéseket tett Németország megnyerése érdekében. Július 4-én az uralkodó Gheorghe Tătărescu helyébe Ion Gigurtu németbarát üzletembert nevezte ki kormányfőnek, külügyminiszter pedig a német és olasz szimpatizáns Mihail Manoilescu lett. Kinevezése után Manoilescu azonnal magához kérte a két tengelyhatalom képviselőjét, hangsúlyozva előttük, hogy a román kormány mostantól a fasiszta politika irányvonalához igazodik.¹⁴

Július 4-e és 6-a között a román külügyminiszter intenzív tárgyalásokat folytatott Fabriciusszal, melyek során a német követ arra próbálta rávenni a román kormányt, hogy tegyen ígéretet a Magyarországgal és Bulgáriával folytatandó tárgyalások elkezdésére. Fabricius leszögezte: a román ígéretnek „világosnak és pontosnak” kell lennie.¹⁵

Az uralkodó július 6-án szánta el magát a döntésre: Manoilescun keresztül egy Hitlernek szóló üzenetet adott át Fabriciusnak, s ebben megígérte „hogy kormánya kész felvenni a tárgyalásokat a magyar és a bolgár féllel.¹⁶ Egyben arra kérte a Führert, „minden morális segítséget” adjon meg Romániának, hogy a másik két tárgyalópartner ne lépje túl „a nemzeti igazság és a politikai ráció” határát a követeléseiével. Kihangsúlyozta, hogy a tárgyalások folyamán csak olyan megoldásokat tud elfogadni, amelyek nem ellentétesek az etnikai elvvel. Kívánatosnak nevezte az átfogó és kölcsönös lakosságcserét, amelyet terv alapján, szisztematikusan hajtanának végre.¹⁷

1940. július 6-án tehát egy kényszerű fordulat kezdeteit fedezhetjük fel a román kormány Magyarországgal szemben követett politikai irányvonalában: Bukarest kénytelen volt ígéretet tenni Berlinnek a határrevíziót érintő, Magyarországgal való közvetlen tárgyalások elkezdésére. Ez az ígéret nem volt nyilvános, és csupán erős német nyomásra következett be; ha kényszerűen is, de közvetett elismerését jelentette annak, amit Bukarest eddig tagadott: ti. azt, hogy Magyarország és Románia között léteznek megoldatlan területi problémák. A román fél ugyanakkor már kezdetben kinyilvánította szándékát, hogy az etnikai elv alapján, lakosságcserevel kívánja rendezni a román–magyar viszonyt. A lakosságcsere ötletét azonban – mint emlékirataiban Manoilescu is kifejti – időhúzó taktikázásnak szánta a román vezetés, „kitérő és halogató megoldásként”¹⁸ vetette be a későbbi tárgyalások folyamán. Bukarest abban is reménykedett, hogy Hitler támogatni fogja az etnikai elven alapuló elképzelést, s az elkerülhetetlennek látszó területi revízió minimális határkorrekcióra fog korlátozódni a kölcsönös kitelepítések folytán.

Miért változott meg hirtelen 1940 nyarán a német álláspont, amely eddig nem támogatta Magyarország területi igényeit Romániával szemben, és következetesen ellenezte a balkáni *status quo* megbolygatását? Az egyik ok, bár nem a legfontosabb, feltehetően az lehetett, hogy a Franciaország feletti győzelem jelentősen növelte Hitler cselekvési szabadságát, aki úgy vélte: itt az ideje az általa is mindig ostromozott Párizs környéki békeszerződések revíziójának. Ennél lényegesebb volt az a felismerés, hogy a Szovjetunió kezdi veszélyeztetni a német befolyást Délkelet-Európában; ezt megelőzendő, Hitler elhatározta a térség területi kérdéseinek rendezését, sorompót állítva ezáltal a várható szovjet terjeszkedés elé. Amint Andreas Hillgruber német történész írja, Hitlert az a körülmény késztette álláspontjának megváltoztatására, hogy a Szovjetunió megalapozottnak tartotta Magyarország, valamint Bulgária igényeit, s hangsúlyozta az Oroszország és Bulgária közötti baráti kapcsolatokat – márpedig a Führer nem akart elmaradni a politikai fejlemények mögött.¹⁹ Nem zárhatjuk ki azt a feltételezést sem, hogy a román–magyar s a bolgár–román konfliktus megoldásával, majd Románia megmaradt határainak garantálásával Németország már ekkor, 1940 nyarán biztosítani kívánta magának a gazdasági-stratégiai háttérrel egy jövőbeni szovjetellenes támadáshoz.²⁰

Bármilyen volt is a mélyebb ok, a német álláspont módosulását közvetlenül kiváltó tényező minden bizonnyal a Romániával szembeni fenyegető magyar fellépés lehetett a Besszarábia átadását követő napokban. A magyar vezérkari főnökség és a honvédelmi miniszter a június végi, magyar szempontból kedvezőnek mondható katonapolitikai helyzet kihasználása mellett kardoskodott, és az erdélyi bevonulást sürgette. A józanabb politikai vezetés, Teleki és Csáky sem zárta ki a háború lehetőségét: számolt azzal, hogy Besszarábia átadását követően Romániában általános, a hadseregre is kiható politikai válság tör ki, amelyet a budapesti követelések teljesítésének megtagadása esetén ki

lehetne használni egy esetleges erdélyi bevonulásra.²¹ A katonai intézkedésekkel a magyar kormány elsődleges célja azonban a kettős nyomásgyakorlás volt: egyrészt tárgyalóasztalhoz akarta kényszeríteni Romániát Erdély ügyében, másrészt a tengelyhatalmakat, s különösen a balkáni területi revízióktól addig mereven elzárkózó Németországot igyekezett ily módon – végül is sikeresen – rávenni álláspontja módosítására és érdekeltté tenni az erdélyi kérdésben.

Milyen álláspontra helyezkedett a magyar revízió kérdésében a többi nagyhatalom 1940 nyarán?

Moszkva több ízben is biztosította támogatásáról Magyarországot. Vjacseszlav Molotov szovjet kormányfő és külügyminiszter július 4-én például elmondta Kristóffy József moszkvai magyar követnek: a Szovjetuniónak nincsenek területi igényei Magyarországgal szemben, megalapozottnak tartja viszont a magyar területi követeléseket, és azokat egy esetleges békekonferencián támogatni fogja.²² Immár Londonban is elismerték a Romániával szembeni magyar követelések jogosságát, ahol „kétszínű magatartása” miatt Bukarest egyre népszerűtlenebbé vált.²³ A brit kormány azonban tartózkodott az aktív állásfoglalástól a magyar–román viszály kérdésében, és Bukarest párfordulása ellenére sem támogatott semmiféle erőszakkal megvalósuló területi revíziót. A másik angolszász nagyhatalom, az Egyesült Államok álláspontjáról Pelényi János washingtoni követ azt jelentette, hogy a külügyminisztérium európai osztályának vezetője egyetértését fejezte ki a magyar kormány magatartása iránt az erdélyi kérdésben, kifogásolva Románia halogató taktikáját.²⁴

A szomszédos, valamint a térségbeli államok közül a jugoszláv és a bolgár álláspont bírt a legnagyobb jelentőséggel a magyar vezetés számára. Magyarországhoz hasonlóan ugyanis Bulgáriának szintén voltak területi követelései Romániával szemben,²⁵ Jugoszláviát pedig katonai konvenció kötötte Romániához egy magyar támadás esetére. A bolgár kormány jelezte: örül Magyarország „energikus fellépésének” és biztosította Budapestet, hogy „fékezett formában”, de a Romániával szembeni revíziót illetően ugyanolyan irányba hat, mint Magyarország.²⁶ Jugoszlávia, amely Franciaország összeomlása óta igen óvatos külpolitikát folytatott, megértő magatartást tanúsított a Romániával szembeni magyar követelések iránt. Belgrád álláspontja az volt, hogy Besszarábia átadása után a román kormánynak Magyarországgal és Bulgáriával is meg kell egyeznie a területi kérdésekben.²⁷

Az 1940. június végi besszarábiai válság nyomán Magyarország tehát jóval előnyösebb külpolitikai helyzetbe került Romániánál. Bukarest nemzetközileg elszigetelődött és gyakorlatilag semmilyen segítségre nem számíthatott a határai megvédését illetően. A magyar területi követelések jogosságát ezzel szemben immár minden nagyhatalom, s a környező országok jó része is elismerte, és igaz, különböző mértékben, de elvileg pártfogolták azok békés úton történő érvényesítését.

A revízió szempontjából döntő jelentőségű tényezőnek a német álláspont július eleji megváltozása bizonyult. Bár egyelőre elzárkózott az érintett országok egymás közötti vitáiba való közvetlen beavatkozástól, 1940. július eleji fellépésével Németország – amely eddig is fontos nagyhatalmi tényezője volt a délkelet-európai térségnek – kulcs szerephez jutott az Erdélyért folytatott magyar–román diplomáciai és politikai csatározásban. A román és a magyar kormány egyaránt felismerte: céljai eléréséhez az eddigieknél is nélkülözhetetlenebb Berlin támogatásának elnyerése.

A müncheni és a berchtesgadeni találkozók

A német jóindulat megszerzéséért folytatott 1940. júliusi „versenyfutásban” a magyar kormány a támogató berlini ígéretek valóraváltását, az „erdélyi kérdés” mielőbbi „megoldását”, azaz a revíziónak a tengelyhatalmak segítségével történő gyors megvalósítását remélte. Teleki, akárcsak korábban, feltehetően most is abban reménykedett, hogy az „optimális” revíziót egy németbarát kurzus segítségével, mintegy német „hátszéllel”, de mégis önálló magyar lépésekkel érje el az ország, anélkül, hogy teljesen Németország befolyása alá kerülne,²⁸ amelynek győzelmétől, akár a pestistől, úgy félt. Bukarest ezzel szemben időt akart nyerni és abban bízott, hogy Hitler mérsékelni fogja majd a magyar követeléseket, s ezáltal Romániának sikerül a minimálisra csökkenteni az elkerülhetetlennek látszó területi veszteségeket. Mindkét fél számára fontos volt, hogy közvetlenül Hitlernek adhassa elő érveit: Teleki és Csáky július 10-én Münchenben, Gigurtu és Manoilescu július 26-án a Salzburg melletti Berchtesgadenben találkozott a német diktátorral.

Milyen eredménnyel járt magyar szemszögből a müncheni találkozó? Teleki és Csáky azzal a reménnyel utazott Németországba, hogy Hitlerrel, s a megbeszélésen szintén jelenlévő Cianóval letárgyalják és talán eldöntik az erdélyi kérdést. Ezzel szemben a revízió a müncheni találkozó után is nyitott kérdés maradt, s *látszólag* semmivel sem került közelebb ennek megvalósításához a Teleki-kormány. Ha viszont a valós lehetőségekből és nem az előzetes várakozásokból indulunk ki, akkor a megbeszélések mérlege pozitívnak is mondható Budapest szemszögéből. Hitler ugyanis, korábbi megnyilatkozásaival szemben, ezúttal teljes mértékben elismerte az erdélyi magyar revíziós politika létjogosultságát. Az elvi támogatáson túl, a birodalmi kancellár konkrét ígéretet is tett a magyar vezetők előtt – erre sem volt korábban példa –, miszerint nyomást gyakorol Romániára és újból figyelmeztetni fogja az uralkodót, egyezzen ki a szomszéd államokkal a területi revízió kérdésében. Mivel a magyar küldöttség előzetes, túlzó reményei az erdélyi kérdés végleges eldöntéséről valóban nem teljesültek Münchenben, Telekinek és Csáknak „szükségképpen” meg kellett elégednie Hitler ajánlatával.²⁹ Az ajánlat azonban már egyértelmű német kiállást jelentett Magyarország revíziós politikája mellett. Igaz, az ország súlyos árat fizetett ezért, hiszen a német támogatás magyar elkötelezettséget jelentett Berlin felé.

Hitler betartotta a magyar vezetőknek Münchenben tett ígéretét, és július 15-i levelében³⁰ – amely válasz volt a román uralkodó július 6-i üzenetére – erőteljes figyelmeztetést intézett II. Károlyhoz.³¹ A diplomáciában szokatlanul kemény hangon, a zsarolás, a fenyegetés, az ígéretés eszközeivel próbálta meggyőzni a királyt a Magyarországnak és Bulgáriának teendő területi engedmények szükségességéről. Szót sem ejtett a Károly által említett etnikai elvről és lakosságcsereéről, ellenben Románia megsemmisülésének perspektíváját vetítette ki arra az esetre, ha Bukarest taktikai manőverezésbe kezd a problémák „végleges” megoldása, azaz a két szomszéd állammal való „jóhiszemű megegyezés” helyett.

A dokumentum jól illusztrálja Románia súlyos helyzetét és szinte teljes nemzetközi elszigeteltségét 1940 nyarán. A levelet a király eltitkolta és nem hozta nyilvánosságra, feltehetően még a politikusoknak sem volt tudomásuk róla. A román közvéleményben így nem tudatosult kellőképpen az országot minden oldalról fenyegető veszély nagysá-

ga, a területi revízió elkerülhetetlensége, és többek között ezért is érte később sokszereűen Romániát a második bécsi döntés.

Károlyt „leküzdhetetlen düh” fogta el a levél olvasása közben, és sértve érezte magát a Hitler által használt hangnem miatt.³² Válaszát Gigurtu és Manoilescu nyújtotta át a német kancellárnak július 26-án Berchtesgadenben. Az igen terjedelmes levél³³ lényege az volt, hogy az uralkodó kényszerűen ugyan, de ismételten elfogadta a Magyarországgal és Bulgáriával folytatandó tárgyalások gondolatát s azt, akárcsak július 6-i üzenetében, az etnikai elvvel és a kötelező lakosságcserevel kapcsolta össze. Bár a dokumentum leszögezi, hogy Románia nem kéri a tengelyhatalmak döntőbíráskodását, a későbbiek során több ilyen irányú román kérés is elhangzik majd Berlin felé, közülük az egyik éppen a levél átadásának napján, július 26-án Berchtesgadenben.

Gigurtu és Manoilescu 1940. július 26–27-én négy megbeszélést folytatott a tengelyhatalmak vezetőivel. 26-án Ribbentrop majd Hitler, 27-én Ciano, ezt követően ugyanaznap Mussolini fogadta őket. Különösen a Hitlerrel való berchtesgadeni találkozás bizonyult fontosnak. Miután Ribbentrop már alaposan „megdolgozta” a tárgyalófeleket, a Führer valamivel több megértést és szimpátiát tanúsított a románok irányába, mint külügyminisztere. Ismét figyelmeztette viszont Bukarestet a területi engedmények elkerülhetetlenségére, arra, hogy Erdélyben a magyaroknak joguk van a terület egy részére. Új elem viszont, hogy a területátadást lakosságcserevel egészítené ki; ez nem szerepelt korábbi üzeneteiben. „Merőben személyes gondolatként” Hitler azt is felvetette: nem lehetne-e a Székelyföldön népszámlálást és szavazást tartani a nemzetiösszetétel pontosabb megállapítása végett, illetve azért, hogy lássák, a lakosság Magyarországhoz vagy Romániához kíván-e tartozni.

A tárgyalásokról készült román jegyzőkönyv szerint még ezt megelőzően Gigurtu közölte Hitlerrel: a román kormány nagyon boldogan folyamodna a magyarokkal való tárgyalások kapcsán tanácsért a Führerhez, mi több, a *döntőbíráskodását* („arbitraj”) szeretné.³⁴ Ez egyértelműen jelezte a szándékot, hogy a kényszerűségből elfogadott közvetlen magyar–román tárgyalások és a területi egyezség ötlete helyett Bukarest inkább Berlin – román szempontból kedvezőnek remélt – döntését részesítené előnyben. Hitler azonban egyelőre mereven elzárkózott a két szomszédos ország vitájába való közvetlen beavatkozástól.

Manoilescuék azzal a reménnyel tértek haza kétnapos útjukról,³⁵ hogy a tengelyhatalmak vezetői támogatják a lakosságcsere elvét, s Romániának nem kell majd túl nagy áldozatot hoznia. Abban is bíztak, hogy a Magyarországgal folytatandó tárgyalásokon számíthatnak a tengelyhatalmak közvetett segítségére, a székelység körében tartandó népszámlálás révén pedig Románia időt nyer.

A román küldöttek optimizmusa a későbbi fejlemények során nem igazolódott be. Egyrészt Hitler – akinek faji alapú eszmerendszerétől valóban nem állt távol a lakosságcsere, az áttelepítés gondolata³⁶ – a második bécsi döntés meghozatala során „megfeledkezett” a lakosságcseréről, másrészt Manoilescuék félremagyarázták, esetleg félreértették a Führer Berchtesgadenben elhangzott szavait; nem idézték a területátadásra vonatkozó kitételeket, s azt hangoztatták, hogy a magyar–román viszályt Hitler jóváhagyásával elsősorban lakosságcserevel kell megoldani. Arról viszont a későbbiek során Manoilescuék „feledkeztek meg”, hogy ők maguk is – kényszerű – ígéretet tettek a szomszédokkal való gyors megegyezésre, s 14 000 km²-ben jelölték meg azt a területet, amelyről hajlandóak lennének lemondani Magyarországra javára. A németországi és

olaszországi útnak végül is – a jövőt illetően – igen csekély hozadéka volt, a román közvéleményben viszont az a tévhit vert gyökeret, hogy a két ország közötti vitás kérdéseket lakosságcsere útján fogják elintézni.

A Turnu Severin-i tárgyalások

Német nyomásra 1940. augusztus első napjaiban a bukaresti vezetés kénytelen volt megtenni az első lépéseket a területi revízióról folytatandó román–magyar és bolgár–román tárgyalások útján. A megbeszélések előkészítése végett augusztus 7-én a román kormány Budapestre küldte Raoul Bossy római – korábban budapesti – követét, akinek megbízatása többek között abból állt, hogy kipuhatolja a magyar kormány szándékait, s közölje: Románia nem fogadja el a területi változtatások elvét, csak ha az népességcserevel jár, és semmi esetre sem egyezik bele, hogy akár egyetlen román is magyar uralom alá kerüljön.³⁷ Bossy még aznap találkozott Telekivel és Csákyval, de minden konkrétum megbeszélése elől elzárkózott, és küldetésének félhivatalos voltát hangsúlyozta.

A találkozót követően magyar–román diplomáciai jegyzékváltásra³⁸ került sor. Az augusztus 7-i keltezésű magyar emlékeztető a területi kérdés megoldását sürgette a két ország között, nem zárva ki az önkéntes lakosságcsere sem a revíziót követően. A román jegyzéket Manoilescu 10-én nyújtotta át Bárdossy László bukaresti magyar követnek, aki szerint a román javaslat (előbb lakosságcsere, utána területi kérdések) „kerék megfordítása” a magyar elgondolásnak. A másnapi magyar viszontválasz örömmel nyugtázta a román megegyezési szándékot, elégedettségét fejezve ki a bukaresti kormány „valóságérzékét” illetően. A 10-i román jegyzék békülékeny hangneme Budapesten kelthetett némi illúziót a másik fél valódi szándékait illetően, míg Bukarestben a magyar viszontválaszt értelmezték úgy, mintha a két álláspont közeledett volna egymáshoz.

A megbeszélések helyszínéül Manoilescu kezdetben Sinaiát vagy Herkulesfürdőt javasolta, augusztus 13-án azonban közölte Bárdossyval: végleges döntésként Turnu Severint ajánlja, mivel az közel van Craiovához, s így könnyebben tudja irányítani az ezzel párhuzamosan itt zajló bolgár–román tárgyalásokat.³⁹ A román küldöttség élén az erdélyi Valeriu Pop, egykori nemzeti liberális párti kereskedelemügyi miniszter állt, míg a magyar delegáció vezetője – Teleki határozott kívánságára – a kolozsvári születésű Hory András rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter, a korábbi varsói követ lett.

Pop távlati stratégiája⁴⁰ két alapelvből indult ki: a román nemzet „politikai egységének” csorbíthatatlanul fenn kell maradnia, továbbá egy románnak sem szabad idegen uralom alá jutnia. A tárgyalásokat illető konkrét terve az időnyerésre épített s arra, hogy a megbeszélések remélt elhúzódása alatti időszakban a román diplomácia ügyes érveléssel, valamint németbarát irányba történő belpolitikai átalakulásokkal maga mellé tudja állítani a tengelyhatalmakat. Kiindulópontja a területi integritás és a lakosságcsere elve volt, de nem zárta ki ez utóbbi elv „kibővítését” sem a tárgyalások végső szakaszában – azaz bizonyos területi engedményeket is elképzelhetőnek tartott. A hangsúlyt azonban a végleges döntés elodázására helyezte: addig várni, amíg román szempontból kedvezőbb nemzetközi feltételek alakulnak ki, s az ország akár egy sikeres háborúra, akár az esetleges áldozatok meghozatalára fel nem készül.

Míg Pop azzal számolt, hogy a magyar követelések „maximálisak” lesznek (azaz a magyarok vagy egész Erdélyt kérik, vagy pedig egy ún. „korridoros” megoldást javasolnak Románia nyugati határától a Székelyföld felé), addig a román kormány némi optimizmussal tekintett a tárgyalások elé: abban bízott, hogy a magyar területi igények jórészt a határ menti területekre korlátozódnak majd.⁴¹

Ami a tárgyalásokon képviselendő magyar álláspontot illeti, azt Teleki és Csáky válaszolt Hory előtt.⁴² A miniszterelnök szerint Magyarország nem követelheti vissza egész Erdélyt, mert nem érdeke, hogy „millió román tömegeket” kebelezzen be. Ezért a románok elé terjesztendő első magyar javaslatot az ún. Maros-vonal terve képezte, amely 69 000 km²-t juttatott volna vissza Magyarországhoz. Számolva azzal, hogy a tárgyalófél ezt elveti, Teleki egy második változatot is kidolgozott. Ez a románok számára kedvezőbb megoldást jelentett, de szintén magába foglalta volna a Székelyföldet. A „románokat ismerve” Teleki nem fűzött vérmes reményeket a megegyezéshez. Ezért Horyra az a feladat hárult, hogy a tárgyalófél gyengéit kipuhatolja, s a tárgyalásokat olyan irányba vezesse, hogy „a legsebezhetőbb ponton lehessen őket [a románokat] sarokba szorítani”. Csáky némileg optimistább volt miniszterelnökénél. Abból kiindulva, miszerint a magyar követelések ismeretében is vállalta Bukarest a tárgyalásokat, arra következtetett, hogy a román fél számol a területi engedményekkel. Utasította Horyt: a magyar javaslat elvetése esetén követelni kell a románoktól, prezentáljanak ők egy másik határvonalat. A magyar fél minden megállapodás elengedhetetlen feltételének a székely megyék visszacsatolását tekintette.

A magyar delegáció a *Zsófia* nevű sétahajón 1940. augusztus 16-án, a tárgyalások⁴³ első napján érkezett Turnu Severinbe. Az üdvözlő szavak elhangzása után Hory felolvasta a magyar kormány tárgyalási javaslatát tartalmazó emlékiratot⁴⁴ és a kért határrevíziót feltüntető térképpel együtt átnyújtotta azt Valeriu Popnak. A dokumentum „kompromisszumos” területi megoldást javasolt Erdély esetében: „a vitás terület megosztását”. Valeriu Pop egy rövid nyilatkozatot tett, amelyben leszögezte: a magyar javaslatok nem képezhetnek Románia számára elfogadható tárgyalási alapot. A két küldöttségvezető így csupán abban egyezett meg, hogy augusztus 19-én ülnek ismét össze, addig mindkét fél tájékoztatja kormányát.

A második napon, augusztus 19-én Valeriu Pop felolvasta a magyar emlékiratra adott román választ.⁴⁵ A hosszú dokumentum történelmi s etnikai érvekkel igyekezett pontról-pontra cáfolni a magyar állításokat, végül leszögezte: a román kormány csak akkor hajlandó tovább tárgyalni, ha a megbeszélések kiindulópontját a lakosságcsere elve képezi. Hory már előző nap felhatalmazást kért Csákytól a tárgyalások megszakítására abban az esetben, ha a román válasz elutasító lesz. A külügyminiszter azonban, feltehetően a tengelyhatalmak nyomása alatt, a tárgyalások megszakítása helyett egyelőre csak azok felfüggesztése mellett döntött augusztus 19-én. A magyar küldöttségvezető ezért röviddel éjfél előtt bejelentette: a további tárgyalások hasznát ugyan nem látja, utolsó kísérletként azonban Budapestre utazik, hogy a felmerült nehézségeket előszóban előadhassa. Aznap egyébként több, nem hivatalos megbeszélésre is sor került Pop és Hory között. Pop mindvégig túlzó magabiztossággal viselkedett, és többek között kijelentette: „Addig, ameddig létezik egy Románia és egy román hadsereg, területi tézisek nem jöhetnek szóba, és román földet sem engedünk át. Jamais, a tout jamais” – soha, fűzte hozzá nyomatékkel.⁴⁶

Miként értékelte a helyzetet a magyar, illetve a román kormány, és milyen lépéseket terveztek a tárgyalások megszakadása esetére?

Budapesten határozott pesszimizmus uralkodott a kétoldalú megbeszélések kimenetelelét illetően, Teleki pedig szinte kilátástalannak ítélte a helyzetet. Augusztus 20-a körül egy elkeseredett hangú levélben⁴⁷ önmagát vádolta, amiért „lehetetlen helyzetbe” sodorta az országot, mivel kedvező megegyezés a román kormánnyal nem érhető el, egy kedvezőtlen megállapodás pedig belső felforduláshoz vezetne. Egyedüli megoldásként véleménye szerint a fegyveres fellépés kínálkozott, ami a hadsereg miatt amúgy is nehezen elkerülhető, ezzel szemben viszont ott állt a határozott német vétó.

Augusztus 22-én rendkívüli ülésre hívták össze a magyar minisztertanácsot,⁴⁸ hogy meghallgassák a Budapestre visszatért Hory beszámolóját, s ennek alapján állást foglaljanak „a további teendők tekintetében”. A „szerkesztett” minisztertanácsi jegyzőkönyvből és Hory emlékirataiból nem derül ki egyértelműen, milyen konkrét lépésekről született döntés, de feltételezhető, hogy a testület úgy határozott: a román–magyar tárgyalások sikertelensége esetén a fegyveres megoldást választja. A magyar vezetés a döntőbíráskodás lehetőségével is számolt, anélkül, hogy ezt kérné, vagy akár csak felvetné Berlinben. A tervbe vett fegyveres megoldás egyik célja éppen a német kormány közbelépésének a közvetett kikényszerítése volt, akár egy döntőbíráskodás révén – amelyet szorult helyzetében a román kormány kérne, netán a háború megakadályozása (megállítása) érdekében maga Berlin kezdeményezne –, akár úgy, hogy Hitler nagyobb engedékenységre bírja Bukarestet.

A Románia elleni hadműveletek megindításának irányelveit másnap, 23-án adta ki a vezérkar főnöke, Werth Henrik. A csapatoknak az augusztus 26-áról 27-ére virradó éjjel kellett a támadáshoz felfejlődniük, hogy 28-án hajnalban elindíthassák a hadműveleteket. Bár nem tudhatjuk, miként alakult volna a hadihelyzet, az erőviszonyok ismeretében feltételezhető, hogy a magyar csapatok még kezdeti sikerre is alig számíthattak. A propaganda által feltüzelt magyar közvélemény, de maga a hadsereg is viszont abban az illúzióban élt, hogy a rosszul felszerelt és alacsony harci morálú román fegyveres erők összeomlanak egy támadás nyomán, s a magyar csapatokra diadalút vár.⁴⁹

A katonai előkészületek mellett a magyar kormány diplomáciai lépéseket is tett. Belgrádi követén keresztül augusztus 23-án kérdést intézett a jugoszláv kormányhoz: háborús konfliktus esetén számíthat-e Jugoszlávia jóindulatú semlegességére? A válasz kitérő volt, amit Bakách-Bessenyei követ nem tartott kedvezőtlennek, mivel Belgrád egyformán hangsúlyozta a Magyarországhoz és Romániához való barátságot, s nem tett említést a román–jugoszláv szövetségről.⁵⁰ Csáky Moszkva álláspontját is igyekezett kipuhatolni. Augusztus 24-én a szovjet külügyminiszter fogadta Kristóffy követet, és hangsúlyozta előtte, hogy kormánya álláspontja a régi: a magyar követeléseket megalapozottaknak tartja, és a „szovjetek magatartása [az] események során kedvező lesz Magyarországra részére”. Konkrétumokba ugyan nem bocsátkozott, de leszögezte: a versailles-i és trianoni Romániát „sohasem tartotta ideálisnak és az egyformán sérelmes volt Oroszország, Bulgária és Magyarország szempontjából”.⁵¹

A bukaresti vezetés bizakodó volt saját esélyeit illetően. A támogató német álláspont reményében a román kormány augusztus 21-én – berlini követe, Alexandra Romalo útján – Hitler döntőbírói közbelépését kérte. A követ elmondta Ernst Woermann külügyi államtitkár-helyettesnek, hogy a magyarok által támasztott követelések elfogadhatatlanok. „A magyar magatartás következtében – fejtegette a követ – az egyetlen

lehetséges út a Führer számára végül is a döntőbíráskodás lehetne”. Az államtitkár elvetette a javaslatot, Romalo viszont kitartott nézete mellett, „*hogy a kérdést nem lehet megoldani német beavatkozás nélkül*”.⁵²

Augusztus 23-án összeült a román Koronatanács,⁵³ hogy döntsön a román–magyar tárgyalások további sorsáról. A hozzászólásokat követően a testület egyhangúlag, a király jóváhagyásával az alábbi utasításokat fogalmazta meg Valeriu Pop számára: a) szerezzék meg Magyarország előzetes és végleges hozzájárulását az etnikai elvhez s a lakosságcseréhez; b) határozzák meg a Magyarországra áttelepítendőek számát; c) ezt követően lehet majd áttérni a lakosságcsere területi következményeire, kiszámolva a *földműveléssel foglalkozó* magyarok számára szükséges területet, megjelölve azt a határvidéket, ahová letelepítik őket.⁵⁴

A tárgyalások harmadik, s egyben utolsó fordulójára augusztus 24-én került sor.

Hory Csákytól kapott utasítása úgy szólt, hogy az ülésen csak a magyar kormány által kidolgozott emlékirat előadására szorítkozzék, s ne engedje magát „felesleges polemikákba beleerőszakolni”.⁵⁵ Abban az esetben, ha a román fél továbbra is csak a lakosságcsere elvének alapján kívánna tárgyalni, úgy – Bukarestre hárítva a felelősséget – meg kell szakítania a tárgyalásokat, és az egész delegációnak vissza kell térnie Budapestre.

Az ülés hivatalos megnyitása után Hory felolvasta a magyar kormány emlékiratát,⁵⁶ amely vitába szállt a román delegáció augusztus 19-i nyilatkozatával, cáfolva annak állításait, meddő polemizálással vádolva Bukarestet. A szünet után Valeriu Pop ismertette rövid válasznyilatkozatát, amelyben közölte, hogy a „kvázi ultimátum jellegű” magyar emlékirat a „néprajzi valóságot” figyelmen kívül hagyja és a terület átengedésére épül, ezért ilyen javaslatot tárgyalási alapként nem fogadhat el. Egy rövid szópárbajt követően záróközleményt fogalmaztak meg, miszerint közös tárgyalási alap híján a magyar delegátus kérésére a megbeszéléseket lezárták.

A Turnu Severin-i magyar–román tárgyalások tehát augusztus 24-én kora délután hivatalosan véget értek. A megbeszélések három napja alatt egyik fél sem volt hajlandó engedni eredeti álláspontjából: Budapest a területi, Bukarest pedig az etnikai elvből. A két, egymással szögesen ellentétes álláspont semmit sem közeledett egymáshoz, a „megbeszélések” így kudarcra zártak.

Következményeit tekintve ezen már az sem változtatott, hogy Manoilescu aznap délutáni távirati utasításának értelmében 24-én este nyolc után Pop felkereste Horyt a Zsófia fedélzetén s kijelentette: a román kormány mégis hajlandó a népességcsere elvén alapuló, térképpel ellátott konkrét határjavaslatot tenni, amennyiben folytatnák a tárgyalásokat. A megbeszélések azonban mégsem indultak újra. 25-én Bárdossy átadta ugyan Manoilescunak a magyar kormány meghívóját a tárgyalások újabb, a Margitszigeten, Szegeden, esetleg Kalocsán, augusztus 27-én vagy 28-án tartandó fordulójára,⁵⁷ másnap azonban a román külügyminiszter jelezte: a tárgyalásokat még 29-én sem kezdhetik el. Augusztus 26-án reggel ugyanis Gigurtu, Manoilescu és Pop egy hármas megbeszélésen úgy döntött, a magyar meghívásra adott válasszal várnak még 24 órát, és ez idő alatt Berlinben próbálnak eredményt elérni, „a román tézis igazságát bebizonyítani”. Véleményük szerint minden Budapest felé teendő lépés amúgy is kudarcra van ítélve.⁵⁸

A második bécsi döntés meghozatala és kihirdetése

A Turnu Severin-i tárgyalások megszakítását követő napokban Magyarország és Románia az egymás elleni háború küszöbén állt. A magyar kormány – bár egy-két napig élt még a halvány remény Budapesten, hogy a tárgyalások rövid időn belül újrakezdődhetnek – megkezdte a katonai támadás előkészítését.

A magyar katonai intézkedésekről Erdmannsdorff már augusztus 24-én beszámolt kormányának. Jelentette, hogy Magyarország minden valószínűség szerint katonai akciót kezd Románia ellen, amennyiben a tengelyhatalmak nem avatkoznak be.⁵⁹ A magyar–román feszültség fokozódása mellett riasztó hírek érkeztek Berlinbe a román–szovjet határról is: az augusztus 25–26-i jelentések erős szovjet csapatösszevonásokról számoltak be.⁶⁰ Hitler félt a ploiești-i olajmezők irányába történő gyors szovjet előretérés veszélyétől. Katonai vonalon ezért felhívta a román nagyvezérkar figyelmét a fennálló veszélyre és ellenintézkedéseket foganatosított. Az egyre sokasodó kedvezőtlen hírek hatására a birodalmi kancellár úgy döntött, nem csak megelőző katonai intézkedésekre, de a tengelyhatalmak gyors diplomáciai beavatkozására is szükség van. E lépéssel elsősorban egy magyar–román fegyveres konfliktus kitörését kívánta megelőzni, amely konfliktus esetleg az egész balkáni térségre kiterjedt volna, és a nem kívánt szovjet beavatkozás kockázatát is magában rejtette.

A magyar–román kérdés sürgős nagyhatalmi „megoldása” érdekében augusztus 26-án mozgásba lendült a német és az olasz diplomácia. Ribbentrop augusztus 26-án telefonon közölte Cianoval: Németország mindenáron el akarja kerülni a balkáni krízist, s ezért olasz kollégájával együtt a magyar és a román külügyminisztert Bécsbe hívná, „közlendő velük a Tengely tanácsát, keressenek barátságos megoldást.” Mindezt természetesen fenyegetésnek kell kísérnie – fűzte hozzá. Ciano és Mussolini egyetértett vele.⁶¹ Ezzel szinte egyidőben mindkét tengelyhatalom hazarendelte budapesti és bukaresti követét. Elutazásuk előtt Ciano utasítására az olasz követek közölték a magyar, illetve a román kormánnyal: azért hívták őket haza, mert „a két tengelyhatalom megvizsgálja a problémát, ezért időközben ne kövessenek el semmi olyant, ami súlyosbíthatná a helyzetet.”⁶² Ribbentrop a Fuschlban található kastélyába várta Erdmannsdorffot és Fabriciust, valamint Németország gazdasági megbízottját, Carl von Clodius követet. Mindhármukat felkérte: vázolják javaslataikat az új román–magyar határra vonatkozóan.

A magyar–román viszály leglényegesebb kérdésében, a határkérdésben augusztus 27-én született meg a döntés. Ezt Hitler hozta meg aznap egy szűk körű tanácskozáson, amelyen rajta és Ribbentronon kívül még két személy vett részt: Gustav von Steengracht báró és Friedrich Gaus, a birodalmi külügyminisztérium egy beosztottja. A megbeszélésről nem maradt írásos feljegyzés; közvetlen előzményeiről mindmáig a leghitelesebben Andreas Hillgruber német történész számolt be, aki Fabricius 1952-es közléseire támaszkodott könyvében.⁶³ Hillgruber alapján a következőkben foglaljuk össze, milyen határelképzelések kerültek Hitler asztalára augusztus 27-én, és milyen elhatározásra jutott a német diktátor Berchtesgadenben.

Fabricius és Erdmannsdorff 27-én megérkezett Fuschlba, ahol Ribbentrop meghallgatta elképzeléseiket az új határvonalról. Fabricius feltehetően egy korábbi elképzelését vázolta, amely nagyjából észak–dél irányba húzta volna meg a határt, s a történeti Erdélyen kívül eső területeket szánta Magyarországnak.⁶⁴ Ezt azonban Ribbentrop nem

tartotta kielégítőnek, s hozzátette Kolozsvárt. Az így kiegészített javaslat térképét már meg is rajzolták, amikor Clodius, aki elmondása szerint a magyar igényeket jól ismerte, meggyőzte Ribbentropot, hogy a Székelyföldet feltétlenül Magyarországhoz kell csatolni. Következésképpen kidolgoztak egy alternatív tervezetet is, miszerint Észak-Erdélyből egy viszonylag keskeny sávot kellene Magyarországnak átadni, amely a székely területen tölcészerűen kiszélesedne. Mindkét javaslatot – a Kolozsvárral kibővített Fabricius-, illetve a Clodius-féle tervet is – Hitler elé terjesztették.

Útban Berchtesgaden felé Fabricius (aki inkább a románokat pártfogolta) figyelmeztette Ribbentropot, hogy a két javaslat összevonása „elviselhetetlen helyzetet” teremtené Románia számára, ezért egy ilyen megoldást el kell kerülni. Hitler előtt azonban a követnek már nem volt módja ezt kifejteni, mivel sem ő, sem Erdmannsdorff a döntő tanácskozáson nem vehetett részt. Fabricius félelme beigazolódtott: Hitler összeolvastotta a két tervezetet, s így a Magyarországnak átadandó terület jóval nagyobb lett – 43 000 km² –, mint azt az egyes javaslatok tervezték. Az új magyar–román határvonal tehát Hitler személyes döntése nyomán, augusztus 27-én született meg, s augusztus 30-i kihirdetése előtt csupán egy kisebb módosítást hajtanak majd végre rajta, Torda város környékén.⁶⁵

Ribbentrop még ugyanaznap, 27-én telefonon kérte az olasz külügyminisztert, hogy Bécsbe érkezése előtt keresse fel Salzburgban (Berchtesgadenben) Hitlert, aki beszélni szeretne vele. Ribbentrop a magyar külügyminisztert is felhívta, arra kérve őt, hogy 29-én Teleki miniszterelnökkel együtt – aki megfigyelőként venne részt a tárgyaláson – utazzanak Bécsbe, és hozzanak magukkal teljes jogú megbízólevelet.⁶⁶ Aznap, 27-én este Steltzer német követségi tanácsos ugyanilyen meghívást nyújtott át Bukarestben Manoilescu külügyminiszternek.⁶⁷ Döntőbíráskodásról azonban ekkor még nem ejtettek szót. Sem Bukarestben, sem Budapesten nem sejtették, hogy Berchtesgadenben Hitler már eldöntötte a magyar–román határvitát.

Berlin támogatásának elnyerése érdekében augusztus 27-én – de még Manoilescu bécsi meghívása előtt – egy utólag sokat vitatott román lépésre került sor. A román külügyminiszter távirati utasítást adott berlini és római követének: közvetítsék a tengelyhatalmak kormányai felé „*azt az állhatatos kérelmet, hogy ne hozzanak semmiféle minket érintő döntést anélkül, hogy megkérdeznének*”.⁶⁸ Az utasítás azonban azt is leszögezte: „*ha valódi döntőbíráskodásról van szó, azt el kell fogadnunk, s abban az esetben, ha elfogadjuk a döntőbíráskodás elvét, olyan eljárásra kerüljön sor, amelynek folyamán hallathatjuk hangunkat és megtehetjük javaslatainkat*”.⁶⁹

Mivel nem áll rendelkezésünkre a Manoilescu-féle augusztus 27-i követutasítás teljes szövege,⁷⁰ százszázalékos bizonyossággal nem tudjuk megállapítani, szerepel-e benne tételesen a döntőbíráskodásra való felkérés. Az augusztus 27-i, délután öt órai Romalo–Woermann megbeszélésről készült német feljegyzésből viszont egyértelműen kiderül, hogy a berlini román követ a bukaresti kormányra hivatkozva kérte fel aznap – újból – döntőbíráskodásra a tengelyhatalmakat. „*A román kormánynak az a kívánsága – olvashatjuk a feljegyzésben –, hogy ne jöjjenek létre fait accomplis [azaz befejezett tények – L. B. B.] a magyar–román kérdésben. A román miniszterelnök és a román külügyminiszter már kijelentették, hogy elfogadják a tengelyhatalmak döntőbírói ítéletét, és ezt az álláspontjukat fenntartják. Feltételezik azonban, hogy ebben az esetben mindkét felet meghallgatják, úgy, hogy a döntést az összes tények és ügyek*

ismeretében hozzák meg. [...] A román kormány ugyanakkor kész egy Magyarország és Románia közötti konferenciára is a tengelyhatalmak képviselőinek elnöklete alatt.”⁷¹

A magyar miniszterelnök, bár el volt szánva – más kiutat nem látva – a hadsereg megindítására Románia ellen, még reménykedett, hogy a fegyveres konfliktus megelőzése végett Hitler latba veti befolyását Bukarestben, s területi engedmények megtételére kényszeríti a román kormányt. A Berlinre való ez irányú nyomásgyakorlás végett augusztus 27-én, a tervezett magyar katonai akció megindítása előtti nap Sztójay egy írásbeli feljegyzést nyújtott át Woermann külügyi államtitkár-helyettesnek, amely többek között leszögezte: „a magyar kormány kénytelen a kérdés katonai megoldásával foglalkozni, [...] beavatkozása időpontját [pedig] saját magának kell meghatároznia”.⁷² A támadás azonban elmaradt. Augusztus 27-én éjjel a csapatok ugyan elfoglalták kényszerléti helyeiket, de nem sokkal ezután utasítást kaptak, miszerint a bécsi tárgyalások megkezdése miatt a hadműveleteket elhalasztották.⁷³

Hitler augusztus 28-án, Ribbentrop jelenlétében fogadta az olasz külügyminisztert, s megállapodott vele a másnap követendő eljárásról. Eszerint a magyar és a román féllel folytatandó bécsi tárgyalásokon kezdetben semmiféle térképet nem használnak, s csak egy későbbi időpontban terjesztenek elő „egy közös német–olasz térképet, rajta a már végleges, további vita tárgyát nem képező határvonal-bejelöléssel”.⁷⁴ Ribbentrop és Ciano még aznap este Bécsbe utazott, hogy 29-én közölje a két delegációval: a tengelyhatalmak döntőbíráskodás révén kívánják megoldani a magyar–román területi kérdést. Bár Ciano naplóbejegyzése szerint Ribbentroppal ketten határoztak a vita ily módon történő elintézésében,⁷⁵ e kérdéstről is feltehetően Hitler egymaga döntött, s külügyminiszterét már korábban utasította a döntőbíráskodásra.⁷⁶

Mind a bukaresti, mind a budapesti kormány meg volt győződve arról, hogy Bécsben további kétoldalú, magyar–román tárgyalás lesz, ezúttal a tengelyhatalmak külügyminisztereinek jelenlétében.

Manoilescu külügyminisztert és a megfigyelőként résztvevő Valeriu Popot elutazásuk előtt fogadta a király. Döntés született arról, hogy a Bécsben jelenlévő német és olasz külügyminiszterre való tekintettel konkrét határjavaslattal is előállnak majd, amelyet azonban a lakosságcsere végrehajtásától tesznek függővé. Egy minimális és egy maximális változatot fogadtak el: az első 10 000, a második 18 000 km² elvesztésével számolt.⁷⁷ A szakértőkkel kibővített és térképekkel felszerelt román delegáció útközben, a vonaton nekilátott megrajzolni az új határvonalakat. Eközben kiderítették, hogy az előzetes számítások „tévesek”. Hosszas tanácskozás után Pop javaslatát fogadták el, amely lényegesen kisebb területi veszteséggel számolt: a maximális 10 700, a minimális 7500 km²-rel.⁷⁸ Útban Bécs felé a román küldöttség egy emlékeztetőt is összeállított, amely leszögezte: a térképpel Bukarest „etnikai elképzelését” kívánják konkretizálni, amely (a maximális változat szerint) az összes erdélyi magyar áttelepítésével a két ország „nemzeti homogenizálásához” vezetne.⁷⁹

Ami a magyar elképzeléseket illeti, augusztus 28-án rendkívüli kormányülést tartottak, ahol a miniszterelnök elmondta: a magyar kormány Kolozsvár és az egész székesely terület Magyarországhoz csatolása nélkül nem hajlandó kompromisszumra. Csáky szerint a magyar fél ragaszkodni fog a Maros vonalához, végső engedménye az lesz, hogy beleegyeznek: népszavazás döntsön Brassó hovatartozásáról.⁸⁰ A magyar delegációt Csáky István külügyminiszter vezette, Teleki Pál megfigyelőként vett részt a küldöttségben. A kormányülés után mindketten kihallgatáson jelentek meg Horthynál, majd

népes kísérettel különvonaton Bécsbe utaztak. A küldöttség 29-én délelőtt tíz órakor érkezett meg, s alig egy órával ezután Ribbentrop és Ciano megbeszélésre kérte a magyar miniszterelnököt és a külügyminisztert.

A tárgyalás⁸¹ durva és fenyegető hangnemben folyt le. Ribbentrop nyersen és kíméletlenül fejtette ki álláspontját. Kijelentette: Berlin a balkáni béke fenntartásában érdekelt, és figyelmeztette a magyar vezetőket a Románia elleni háború kockázataira. Ciano jóval mérsékeltebb hangnemben ugyan, de szintén a fegyveres konfliktus elkerülésére szólított föl. Mindketten többször is feltették a kérdést Csákyknak: hajlandó-e Magyarország feltétel nélkül elfogadni a meghozandó döntőbíróági ítéletet? Teleki először fejrázással próbálta külügyminisztere értésére adni a nemleges választ, majd „óvatos formában” ki is mondta véleményét: országa számára „elviselhetetlen” lenne egy olyan döntés, amely a Székelyföldet nem adná vissza Magyarországnak. Arra is utalt, hogy Budapest csak kényszerűségből fogadna el egy döntőbíróági ítéletet. Csáky viszont nem zárkózott el teljesen az előzetes magyar kötelezettségvállalás elől.⁸² A magyar delegátusok végül gondolkodási időt kértek és lehetőséget arra, hogy felvegyék a kapcsolatot Budapesttel.

Csáky délben negyed egykor telefonon felhívta Keresztes-Fischer Ferenc belügyminisztert,⁸³ aki Teleki távollétében ideiglenesen a miniszterelnöki teendőket is ellátta. Elmondta neki, miszerint a német és az olasz külügyminiszterek „*érzékeltették, hogy ismerik Magyarország követeléseit, s azokat a döntésük meghozatalánál igyekeznek figyelembe venni*”. Csáky arra kérte Keresztes-Fischert, hogy a kormány ismerje el a döntőbíráskodást, és a döntést minden előzetes feltétel nélkül fogadja el kötelezőnek. A Minisztertanács azonnal összeült s a javaslatot egyhangúlag elfogadta; ezt követően Horthy is megadta hozzájárulását. A határozatot telefonon közölték Csákyval, aki még aznap délután három órakor azt az olasz és a német külügyminiszter tudomására hozta.

Manoilescu román delegátussal délután fél négykor kezdődött Ribbentrop és Ciano megbeszélése. Bár ez nem volt olyan heves, mint az előző a magyarokkal, a német és olasz külügyminiszter ezúttal is kíméletlennek bizonyult. Ribbentrop felszólította Manoilescut, aznap estére szerezze meg kormánya feltétel nélküli hozzájárulását a döntőbíráskodáshoz, amelyet előzőleg Bukarest kért több alkalommal is. A német külügyminiszter Cianoval összhangban kijelentette: az esetleges visszautasítás azt jelentené, hogy „*Románia a tengelyhatalmak ellenségeinek sorába lépett*”. Többször is kihangsúlyozta: ha Románia elfogadja a döntőbíróagot, a tengelyhatalmak garantálni fogják integritását. Ha nem fogadja el, Magyarország és Oroszország már másnap támadásba lendül, és ez Románia végét jelentené.⁸⁴ A román külügyminiszter teljesen összetörve távozott a megbeszélésről. Telefonon kérte Bukarestet, sürgősen hívják össze a kormányt és a Koronatanácsot.

Az este folyamán Ribbentrop és Ciano Valeriu Popot is fogadta,⁸⁵ aki elmondta, hogy a román delegáció tárgyalni jött, és Bukarest nem kért döntőbíróagot. Ribbentrop ez utóbbinak éppen az ellenkezőjét állította, kiemelve, hogy „*erről papír is van*”. Lezögezte: a döntést, amely „igazságos és méltányos” lesz, feltételek nélkül el kell fogadni. Magyarországon és Romániában is jelentős számú kisebbség marad, de nem lesz kötelező lakosságcsere. Románia választhat a megsemmisülés és a megmaradás között. A magyar hadsereget másodsorra már nem lehet visszatartani⁸⁶ – fejtegette a német külügyminiszter. Egy elszigetelt konfliktus esetén „*Románia, akárcsak 1919-ben, feltehetően Budapestig jutna el*”, csakhogy a háborúba beavatkoznak a szovjetek, a bolgá-

rok és a jugoszlávok is. Ribbentrop hosszan ecsetelte az orosz veszélyt és a Romániának adandó német garancia jelentőségét. Közölte, a magyarok már elfogadták a döntőbíró-ságot. Popnak végül egyetlen „kompromisszumot” sikerült elérnie: azt, hogy a román válasz határidejét meghosszabbították éjfélig. Távozóban kijelentette, sürgetni fogja a királyt, adja meg a felhatalmazást a döntőbírói ítélet feltétel nélküli elfogadására.⁸⁷

Bukarestből este jelezték, hogy csak másnapra, augusztus 30-ára várható válasz, mivel a Koronatanács reggel fog összeülni. Ribbentrop meglehetősen ideges volt az éjszaka folyamán, Hitler is többször érdeklődött telefonon a fejlemények iránt.⁸⁸ A román válaszra várva az olasz és a német külügyminiszter lediktálta a másnapi döntés feltételeit, előkészítette az okmányokat és a térképeket. Fabricius révén, aki állandó összeköttetésben állt a román delegációval, többszöri időpont-módosítás után éjszaka 3 óra 40 percig adtak haladékot Bukarestnek a válaszára.⁸⁹ Pop és Manoilescu azt a magánvéleményét közvetítette Bukarest felé, hogy a katonai vezetés álláspontjától kell függővé tenni a választ: amennyiben komoly esélye van a több fronton vívott fegyveres ellenállásnak, úgy vissza kell utasítani, ellenkező esetben pedig el kell fogadni a döntőbíró-ságot.⁹⁰

A román kormány rövid éjféli ülése után a Koronatanács éjszaka három óra körül kezdte el a megbeszélést.⁹¹ Gigurtu kormányfő ismertette a Románia számára kritikus helyzetet, és a döntőbíráskodás elfogadását ajánlotta. Az ezt követő vita során perdöntőnek bizonyult Gheorghe Mihail vezérkari főnök véleménye, aki szintén a döntőbíró-ság elfogadását javasolta. Elmondta, a katonaság harcolni akar ugyan, de a román állam megmaradása érdekében el kell kerülni a többfrontos háborút. „*A magyarokat le tudjuk győzni: az oroszokat meg tudjuk fékezni egy ideig, de aztán meghátrálásra kényszerítenek minket.*”⁹² Még tartott a vita, amikor a Bécsben tartózkodó román küldöttség révén Fabricius megüzente: semmilyen felelősséget nem vállal arra az esetre, ha öt percen belül nem kapja meg a választ. Szavazásra került a kérdés, melynek során 21 igen, 10 nem, és egy tartózkodás mellett a Koronatanács úgy döntött, Románia aláveti magát a döntőbíráskodásnak. Augusztus 30-án hajnali négy órakor, 20 perccel az utolsó határidő lejáratá után, telefonon közölték a bécsi küldöttséggel az igenlő választ, amelyet az Fabricius és Ribbentrop tudomására hozott.

Az ország kilátástalan helyzete s az erőteljes német nyomás mellett a Koronatanács döntését a Moszkvától való félelem is befolyásolta: a román vezérkar értesülése szerint Észak-Bukovinában 30 szovjet hadosztály állt hadrendben a román határ mentén.⁹³ A szovjet kormány a Románia számára kritikus pillanatban fenyegető diplomáciai lépést is tett: Vladimir Dekanozov helyettes külügyi népbiztos 29-én éjfélkor magához kérette Grigore Gafencu román követet – akit aznap délután még nem volt hajlandó fogadni – és egy rendkívül éles hangnemben megfogalmazott jegyzéket nyújtott át neki. A dokumentum a közös határnál történő csapatösszevonásokkal, a szovjet légtér megsértésével és egyéb „ellenséges tevékenységgel” vádolta Romániát, Bukarestre hárítva az esetleges következményekkel járó felelősséget.⁹⁴ Moszkva e lépésével is feltehetően bizonyítani akarta, hogy – bár nem kérték ki a véleményét Berlinben – számottevő nagyhatalomként azért jelen van a térségben.

A döntőbírói határozat kihirdetésére 1940. augusztus 30-án délután került sor. Ribbentronon, Cianón és két tolmácson kívül Teleki, Csáky, Manoilescu, valamint Pop volt jelen, a magyar s a román küldöttség többi tagja kint várakozott. Az ülést Ribbentrop nyitotta meg,⁹⁵ majd németül és olaszul is felolvasták a döntőbíró-sági határozat szöve-

gét.⁹⁶ A dokumentum többek között leszögezte, hogy a csatolt térképen szereplő új határ „*Románia és Magyarország között [...] végleges határként állapíttatik meg*”, melynek pontosabb kijelölése egy magyar–román bizottság feladata lesz. Az átadandó területet 14 nap alatt kellett kiüríteniük a román hatóságoknak „teljes nyugalomban és rendben”.

A felolvasást követően mindkét küldöttségnek átnyújtották az új magyar–román határt ábrázoló térképet. A határvonal Kötegyán és Nagyszalonta között ágazott el a trianoni határ nyomvonalától, majd a Sebes-Körös folyását követve Magyarországhoz csatolta Nagyszalontát, Nagyváradot, Kolozsvárt. Kelet felé ezután egy nagy kanyarulatot írt le (a már említett „Göring-has”), Marosvásárhelytől pedig nagyjából a nyelvhatárt követte. A Székelyföld visszakerült Magyarországhoz, Brassó városa viszont Romániának jutott. A Keleti-Kárpátok gerincén a történelmi határvonal mentén haladt a Máramarosi-havasokig, ahol elérte az 1939-ben visszafoglalt Kárpátalja régi határát.⁹⁷ A kissármási beszögelléstől eltekintve az új határvonal nagyjából megfelelt a Teleki szellemi irányítása alatt működő budapesti Államtudományi Intézet etnikai alapú határt mutató térképének, amelyet az erdélyi kérdés megoldásának egyik lehetséges változataként dolgoztak ki a második bécsi döntést megelőző hónapokban.⁹⁸ A Magyarországhoz visszacsatolt terület – az ún. „Észak-Erdély” – mintegy 43 000 km² nagyságú volt.

Manoilescut sokkolta a döntés.⁹⁹ Rápillantva a térképre, elszörnyedve vette tudomásul az új határvonalat, majd elvesztette eszméletét és összeesett. Miután magához tért, sor került az okmányok aláírására, ezt követően Ribbentrop bekérte a sajtó képviselőit, majd rövidesen bezárták az ülést. A magyar delegáció tagjainak túlnyomó többsége győzelemnek ítélte a döntést, Teleki pedig némileg megkönnyebbült. A térképre pillantva a miniszterelnök azonban rögtön észrevette, hogy a Székelyfölddel nincs vasúti összeköttetés, és aggódott, hogy a visszatért terület keskeny zsákként nyúlik be Románia közepébe, emiatt délnyugat felől nehezen védhető.

A döntőbírói határozattal együtt Manoilescu és Csáky a román, illetve a magyar kormánynak Berlinnel kötött kisebbségi egyezményét is aláírta. A román külügyminiszter által aláírt szerződés rövid volt és csak általánosságokat tartalmazott. A Budapesttel kötött megállapodás már sokkal több részletet tartalmazott, és súlyos kötelezettségeket rótt a magyar kormányra. Előírta például, hogy a német népcsoporthoz tartozóknak semmilyen hátrányuk ne származzék amiatt, hogy a nemzetiszocialista világnézetet vallják, továbbá kollektív testületi jogot ruházott a Berlinből irányított Volksbundra, mint a magyarországi német kisebbség egyedülként elismert szervezetére. A német kormány részéről ez volt az első valóban jelentős „számla”, amelyet az erdélyi revízióért cserébe Magyarországnak benyújtott.¹⁰⁰

A német külügyminiszter által adott közös ebéd, és a bécsi nemzetiszocialista tüntetés megtekintése után a két delegáció augusztus 30-án este hazautazott. A vonaton Telekin mély depresszió vett erőt, s bár minden vasútállomáson éljenző tömeg köszöntötte a magyar küldöttséget, a miniszterelnök elzárkózott és egyszer sem mutatkozott kocsija ablakában. Az újabb német térnyerésén túl a miniszterelnököt rendkívül aggasztotta a Volksbundnak kizárólagos jogokat biztosító kisebbségi egyezmény, s feltehetően az is mély hatást gyakorolt rá, hogy előző este tudomást szerzett munkatársaitól arról a berlini tervről, amely egy népi német államalakulat létrehozásával számolt a Baranyától Resicáig húzódó területen.¹⁰¹ A fellobogózott, ünneplő tömegtől zsúfolt Keleti pályaudvaron komor hangú beszédben lelkiismeret-vizsgálatra szólított föl mindenkit, és óvott

az elbizakodottságtól. *„Újra előttünk áll az a feladat, amely egy sok nemzetiséget magában foglaló államnak vezetésével jár. Becsülje meg ezt a nemzet minden tagja. [...] Senki se handabandázzék, senki a nemzet bizalmával és értékeivel vissza ne éljen! Ez az, amivel hazajöttünk.”* – jelentette ki.¹⁰²

A magyar minisztertanács augusztus 31-én hallgatta meg Teleki tájékoztatóját a bécsi döntésről. A miniszterelnök egyebek közt leszögezte: a német garancia miatt Románia irányában revíziós propagandát ezentúl nem lehet folytatni. Méltatta Csákyt, akinek *„nagy érdeme, hogy igazságot adtak Magyarországnak a döntőbírósi ítéletben, amelynek jelentős tétele a székelység visszacsatolása az ezeréves hazához”*.¹⁰³ Teleki előterjesztését a kormány egyhangúlag jóváhagyta.

Bukarestben az augusztus 30-áról 31-ére virradó éjszaka újból összeült a Koronatanács,¹⁰⁴ hogy a résztvevők megismerjék a döntőbírósi határozatot és kifejthessék véleményüket. Ion Gigurtu miniszterelnök kiemelte, hogy a döntőbíráskodás eredménye a vártnál is fájdalmasabbnak bizonyult. Biztatónak nevezte viszont, hogy Románia – sok más európai állammal szemben – megőrizte függetlenségét, a hadserege pedig épségben megmaradt. Gheorghe Mihail vezérkari főnökkel együtt közölte: a tengelyhatalmak garanciájának hatására a szovjet-román határon máris enyhült a feszültség. Iuliu Maniu, a Nemzeti Parasztpárt vezetője, az egyik legtekintélyesebb román politikus *„történelmi hibának”* nevezte a döntőbíráskodás elfogadását, s arra kérte a kormányt, *„ünnepélyesen és kategorikusan”* tiltakozzon a bécsi döntés ellen. A tengelyhatalmakra való tekintettel Gigurtu elvetette az ötletet, s a Koronatanács is arra a következtetésre jutott, hogy a román állam fennmaradása érdekében el kell fogadnia a döntőbíráskodás eredményét. Szeptember 3-án Manoilescu biztosította Bárdossyt: *„Akármilyen is [a román] közvélemény reakciója, döntőbírósi határozatról lévén szó, azt rendben végre kell hajtani.”*¹⁰⁵

A második bécsi döntés értékelése

A korabeli magyar külpolitika sikerként könyvelhette el a döntőbírósi határozatot, hiszen megvalósult egyik legfontosabb célkitűzése: a Felvidék egy részének, majd Kárpátalja visszacsatolása után erdélyi viszonylatban is sor került az igazságtalan trianoni békeszerződés – igaz, csak részleges – revíziójára. A sikert beárnyékolta, s a magyar területi gyarapodás tartósságát kezdettől fogva megkérdőjelezte azonban az a tény, hogy Nagy-Britannia és az Egyesült Államok vitatta a tengelyhatalmak által meghozott második bécsi döntés érvényességét. Kudarcot jelentett a döntés a román külpolitika számára, amely az I. világháborút követően mindvégig a területi *status quo*, a trianoni békerendszer megőrzésére törekedett. A hitleri Németország javára gyökeresen megváltozott európai nagyhatalmi erőviszonyok azonban 1940. június 28-a és szeptember 7-e között Nagy-Románia felbomlását eredményezték, s ennek a folyamatnak képezte részét Észak-Erdély átadása is.

A Hitler által hevenyészve meghúzott határvonal földrajzilag és gazdaságilag elhibázott, demográfiaileg pedig vitatható volt. Igaz, Erdély bonyolult nemzetiségi viszonyai, a néprajzi tarkaság, a román, a magyar és a német lakosság területi elhelyezkedésének kevertisége szinte lehetetlenné tette egy etnikailag minden szempontból kielégítő, igazságos határvonal meghúzását e területen. A trianonihoz hasonlóan az 1940-es határ sem tekinthető ilyen értelemben „igazságosnak”, még ha a döntőbírói határozat során a

stratégiai, gazdasági megfontolások mellett etnikai szempontok is érvényesültek. A korabeli Magyarországon a második bécsi döntést persze elsősorban a trianoni békeszerződés részbeni orvoslásaként fogták fel (nem feledkezve meg azonban a román fennhatóság alatt maradt Dél-Erdélyről sem), amelynek következtében több mint egymillió magyar szabadult fel az idegen uralom alól. A románok viszont nemzeti tragédiát láttak benne, amely megcsonkította országuk területét és több mint egymillió nemzetársukat magyar uralom alá juttatta. Döntésével Hitler lényegében valóra váltotta a Münchenben, 1940. július 10-én Telekiék előtt tett cinikus jóslatát, miszerint, „*akárhogy is történjék a megosztás, az egyik fél mindig jajgatni fog, Erdély esetében valószínűleg mind a kettő*”.¹⁰⁶

Súlyosan kifogásolható az a tény, hogy a részleges erdélyi revízió a világhatalomra törő hitleri Németország és olasz szövetségeseinek döntése nyomán valósult meg. Ez ugyanis Magyarország és Románia számára egyaránt komoly bel- és külpolitikai következményekkel járt, s mindkét ország Berlinnel szembeni alárendeltségét erősítette.

*

A második világháborút lezáró, 1947. február 10-én aláírt párizsi békeszerződés a trianoni magyar–román határ helyreállításáról rendelkezett. Történelmi léptékkal mérve a második bécsi döntés tehát viszonylag rövid életű volt, mégis komoly teherterelt jelentett a magyar–román államközi kapcsolatokban, s az egymásról kialakított nemzetképek formálásában is negatív szerepet játszott, elsősorban román oldalon.

Jegyzetek

- ¹ A második bécsi döntést tárgyaló román történeti irodalomban mindmáig a legteljesebb és a legszínvonalasabb mű Aurică Simion első ízben 1972-ben megjelent munkájának 1996-os második kiadása. Ez a kézirat eredeti szövegét tartalmazza, a 70-es évek „politikai-ideológiai ballasztja” nélkül. (Simion, Aurică: *Dictatul de la Viena*. [A bécsi diktátum.] Ediția a II-a. București, 1996, Editura Albatros.) Simion könyvétől eltekintve, a döntéssel kapcsolatos legtöbb román történeti feldolgozás még ma is a nemzeti „martírológia” szempontjait részesíti előnyben az elfogulatlan, tudományos vizsgálattal szemben. A kevés kivétel közé tartozik Grad, Cornel: *Al doilea arbitraj de la Viena*. [A második bécsi döntés.] Iași, 1998, Institutul European /Istorie și diplomație, 17./.
- ² Magyarországon a második bécsi döntés a hetvenes-nyolcvanas években – Romániától eltérően – nem került a legújabbkori történeti kutatások homlokterébe, s a magyar történettudomány a rendszerváltást követően is viszonylag csekély teret szentelt a második bécsi döntésnek. Szász Zoltán történész és Réti György egykori diplomata írásain (Szász Zoltán: *A második bécsi döntés. Conviețuirea – Együttélés*, Szeged, 2000. 2–4. sz., 79–84. o.; Réti György: *A második bécsi döntés magyar, olasz és német dokumentumok tükrében. Mozgó Világ*, 1990. szeptember, 64–67. o.; Réti György: *A második bécsi döntés. Külpolitika*, 2000, 1–2. sz., 182–204. o.) kívül – tudásunk szerint – az 1989 utáni évek magyar historiográfiai termésében nem szerepel a második bécsi döntésről szóló egyéb tanulmány, nem beszélve a téma monografikus feldolgozásáról.
- ³ A román vezetésnek nem volt tudomása az 1939. augusztus 23-án megkötött szovjet–német megnemtámadási szerződés, az ún. Ribbentrop–Molotov paktumhoz csatolt titkos jegyzőkönyvről, amely befolyási övezetekre osztotta föl Kelet-Közép-Európát. A Romániát leginkább érintő rész kimondta a német fél *politikai* érdektelenségét a délkelet-európai térségben, elismerte viszont a szovjet érdeket Besszarábiában.
- ⁴ Besszarábiát, a Prut és Dnyeszter közötti területet 1812-ben csatolta el a cári birodalom a moldvai fejedelemségtől, a román hadsereg 1918-ban vonult be. A moldvai fejedelemség részét képező Bukovina 1775-ben osztrák uralom alá került, majd az első világháború végén román csapatok szállták meg.
- ⁵ Magyar Országos Levéltár [a továbbiakban: MOL] K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1940. június 27. A katonai vezetés már jóval ezt megelőzően, májusban és júniusban feltűnés nélkül mozgósított bizonyos katonai egységeket.
- ⁶ Erdmannsdorff jelentését a találkozóról lásd *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944*. Összeállította Ránki György és mások. Budapest, 1968, Kossuth Könyvkiadó, 329. sz. irat. Talamónak a június 27-i megbeszélésekre vonatkozó két beszámolóját közli

- Réti György (szerk.): *Olasz diplomáciai dokumentumok a második bécsi döntésről. Hogyan kaptuk vissza Észak-Erdélyt 1940-ben?* Budapest, 2000, Aula Kiadó, 2. és 6. sz. irat.
- ⁷ Lásd *A Wilhelmstrasse...* 331. sz. irat. Angolul *Documents on German Foreign Policy, 1918–1945*. [Dokumentumok a német külpolitikáról, 1918–1945.] Series D (1937–1945), volume X., *The War Years, June 23–August 31, 1940*. [A továbbiakban: *DGFP*, Series D, vol. X.] London, 1957, Her Majesty's Stationery Office, 75. sz. dokumentum.
- ⁸ *A Wilhelmstrasse...* 334. sz. irat.
- ⁹ Juhász Gyula: *A Teleki-kormány külpolitikája, 1939–1941*. Budapest, 1964, Akadémiai Kiadó, 139. o.
- ¹⁰ MOL K 27 Minisztertanácsai jegyzőkönyvek 1940. július 5.
- ¹¹ A maximális terv mintegy 78 000 km² volt.
- ¹² *DGFP*, Series D, vol. X., 104. irat.
- ¹³ *Regele Carol al II-lea al României. Însemnări zilnice. 1937–1951*. [II. Károly, Románia királya. Napi feljegyzések. 1937–1951.] Volumul III. 15 decembrie 1939–7 septembrie 1940 (Caietele 11 – 11 A). București, 1998, Scripta, 234. o.
- ¹⁴ Réti: *Olasz diplomáciai dokumentumok...* 25. sz. irat.
- ¹⁵ *Regele Carol al II-lea...* vol. III., 238. o.
- ¹⁶ Naplójába többek között az alábbiakat jegyezte fel Károly. Július 5-e: „Nagyon nehezemre esik azt mondani, elfogadom, hogy megbeszéléseket kezdeményezek a magyarokkal és a bolgárokkal bizonyos területi kérdésekről” Július 6-a: „Nehéz küzdelem után, kétségek között és szomorú szívvel, a jövőtől való félelemmel engedtem. Elfogadtam a tárgyalást etnikai és lakosságcsere-alapon.” *Regele Carol al II-lea...* vol. III., 237–238. o.
- ¹⁷ Arhiva Ministerului Afacerilor Externe [A román Külügyminisztérium Levéltára, Bukarest. A továbbiakban: Arh. M.A.E.], fond 71/Transilvania, vol. 40., f. 137–138.
- ¹⁸ Manoilescu, Mihail: *Dictatul de la Viena. Memorii iulie–august 1940*. [A bécsi diktátum. Emlékiratok 1940. július–augusztus.] Ediție de Valeriu Dinu. București, 1991, Editura Enciclopedică, 58. o. A volt külügyminiszter idézi a neves történész és ex-miniszterelnök, Nicolae Iorga szavait is: „Ha ezer évig akartok tárgyalni, akkor induljatok el a lakosságcsere elvének alapján.” (Uo. 67. o.)
- ¹⁹ Lásd Hillgruber, Andreas: *Hitler, Regele Carol și Mareșalul Antonescu. Relațiile germano–române, 1938–1944*. [Hitler, Károly király és Antonescu marsall. A német–román kapcsolatok 1938–1944 között.] Ediție de Stelian Neagoe. București, 1994, Humanitas /Seria Istorie/, 112. o.
- ²⁰ Juhász: *A Teleki-kormány...* 163–165. o.
- ²¹ A budapesti román követ, Gheorghe Crutzescu jelentéseiben állandóan visszatér e feltételezés. A budapesti német katonai attasé is – Crutzescu szerint – ebben látta a magyar mozgósítás fő okát. (Arh. M.A.E., fond 71/Transilvania, vol. 41., f. 12.)
- ²² *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához, 1936–1945*. V. kötet. *Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig, 1940–1941*. Összeállította Juhász Gyula. [A továbbiakban: *DIMK*, V. kötet] Budapest, 1982, Akadémiai Kiadó, 171. sz. irat, vagy Iszlámov, Tofik: Erdély a szovjet külpolitikában a második világháború alatt. *Múltunk*, 1994. 1–2. sz., 32. o.
- ²³ Bán D. András: *Illúziók és csalódások. Nagy-Britannia és Magyarország, 1938–1941*. Budapest, 1998, Osiris Kiadó, 103. o.
- ²⁴ Juhász: *A Teleki-kormány...* 140. o.
- ²⁵ A mintegy 7000 km²-nyi *Cadrilaterről*, azaz Dél-Dobruzsáról volt szó, amelyet Bulgária még az 1913. évi második Balkán-háború nyomán veszített el, s azt az 1919-es neuilly-i békeszerződés is Romániának ítélte oda.
- ²⁶ *DIMK*, V. kötet, 122. sz. irat.
- ²⁷ Manoilescu: *i. m.* 69. o. Belgrád június végén – július elején diplomáciai úton közvetíteni is próbált (sikertelenül) Bukarest és Budapest között.
- ²⁸ Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában (1919–1941)*. Budapest, 2000, PolgART Könyvkiadó Kft., II. kötet, 592. o.
- ²⁹ Macartney, C. A.: *Teleki Pál miniszterelnöksége, 1939–1941 (Az OCTOBER FIFTEENTH: A History of Modern Hungary 1929–1945. XII–XIX. fejezete)*. Budapest, 1993, Occidental Press, 128. o. A túlzott várakozások miatt a magyar közvélemény jó része kudarcként értékelte a találkozó eredményét.
- ³⁰ Román nyelvű szövegét közli Manoilescu: *i. m.* 71–75. o. és Pop, Valeriu: *Bătălia pentru Ardeal*. [Az Erdélyért vívott csata.] Ediție de Sanda Pop și Nicolae C. Nicolescu. București, 1992, Editura Enciclopedică, 42–44. o.
- ³¹ Előzőleg az olasz diktátorral, Benito Mussolinival egyeztetett, aki egyetértett a levél tartalmával.
- ³² Manoilescu: *i. m.* 75. o.
- ³³ Lásd uo. 76–83. o., valamint Pop: *i. m.* 45–51. o.
- ³⁴ Calafeteanu, Ion: *Români la Hitler*. [Románok Hitlernél.] București, 1999, Univers Enciclopedic, 9a. sz. irat. Paul Schmidt, Hitler főtölmácsának feljegyzése Manoilescunak tulajdonítja a döntőbíráskodás kérdésének fölvetését. Lásd *Hitler hatvannyolc tárgyalása. 1939–1944. Hitler Adolf tárgyalásai*

- kelet-európai államférfiakkal*. Válogatta Ránki György. 1–2. kötet. Budapest, 1983, Magvető Könyvkiadó /Tények és tanúk/, 4. sz. dokumentum. A német–román tárgyalásokról Mussolininek megküldött rövid berlini feljegyzés annyit említ, hogy román javaslat hangzott el az erdélyi kérdés döntőbíráskodás révén történő rendezésére. (Réti: *Olasz diplomáciai dokumentumok...* 51. sz. irat.)
- ³⁵ Július 27-én Rómában Ciano majd Mussolini lényegében elismételte a román politikusok előtt az egy nappal korábban Hitler által mondottakat.
- ³⁶ Vö. Szász Zoltán: Tévutak keresése. Áttelepítési tervek a magyar-román konfliktus feloldására 1940 táján. *História*, 1999. 8. sz., 17–18. o.
- ³⁷ Arh. M.A.E., fond 71/Transilvania, vol. 41., f. 63–64. Vö. Bossy, Raoul: *Amintiri din viața diplomatică, 1918–1940*. [Emlékek a diplomáciai életből, 1918–1940.] Volumul al 11-lea, 1938–1940. Ediție de Stelian Neagoe. București, 1993, Humanitas, 268. o.
- ³⁸ A három jegyzéket lásd *DIMK*, V. kötet, 275. sz. irat, illetve a 280. és 281. sz. dokumentumok mellékletei.
- ³⁹ Uo. 284. sz. irat. A bolgár–román tárgyalások augusztus 19-én kezdődtek el. Ezt megelőzően, július 31-én Fabricius közölte Manoilescuval, hogy Hitler teljes mértékben jogosnak tartja a bolgár területi igényt és Romániának vissza kell adnia Dél-Dobruzdát az 1913 előtti határoknak megfelelően. A területátadásról szóló végleges megállapodást – az időhúzó román taktika miatt – végül csak 1940. szeptember 7-én írták alá.
- ⁴⁰ Pop elképzeléseiről lásd *DIMK*, V kötet, 308. sz. irat melléklete.
- ⁴¹ Pop: i. m. 82. o.
- ⁴² Lásd Hory András: *Bukaresttől Varsóig*. Sajtó alá rendezte Pritz Pál. Budapest, 1987, Gondolat Könyvkiadó, 312–315. o.
- ⁴³ A Turnu Severin-i tárgyalásokra vonatkozóan lásd MOL K 74 VII 1940. A Zsófia hajón lévő magyar küldöttséggel folytatott számjeltávíratí érintkezések. [A továbbiakban: A Zsófia...]. Vö. Arh. M.A.E., fond 71/Transilvania, vol. 41., f. 182–189.
- ⁴⁴ Lásd Hory: i. m. 318–319. o., vagy Réti: *Olasz diplomáciai dokumentumok...* 84. sz. irat.
- ⁴⁵ Réti: *Olasz diplomáciai dokumentumok...* 84. sz. irat.
- ⁴⁶ Pop: i. m. 103. o.
- ⁴⁷ Angolul közli Juhász: *A Teleki-kormány...* 193. sz. jegyzet, 184. o. A levél címzettje valószínűleg Apor Gábor szentszéki követ volt. (Czettler Antal: *Teleki Pál és a magyar külpolitika. 1939–1941*. Budapest, 1997, Magvető, 148. o.)
- ⁴⁸ MOL K 27 Minisztertanácsai jegyzőkönyvek 1940. augusztus 22. Vö. Hory: i. m. 328–330. Hory tévesen augusztus 21-ét említ. (Uo. 328. o.)
- ⁴⁹ Dombrády Lóránd: *Hadsereg és politika Magyarországon, 1938–1944*. Budapest, 1986, Kossuth Könyvkiadó, 138. o. A vezérkar és személyesen Werth ezzel szemben úgy tűnik, tisztában volt az erőviszonyokkal, s kereste a várható kudarc elkerülésének útját. Ezzel is összefügg, hogy Werth az augusztus végi napokban kijelentette Fütterer német légügyi attasé előtt, miszerint Magyarország döntőbíráskodást akar. Csáky utólag közölte Erdmannsdorffai, hogy „ez a kijelentés a kormány politikájával egyenesen szemben áll”. Lásd *Horthy Miklós titkos iratai*. Az iratokat sajtó alá rendezte Szinai Miklós és Szücs László. Második kiadás. Budapest, 1963, Kossuth Könyvkiadó, 47. sz. irat, 248–249. o.
- ⁵⁰ Lásd *DIMK*, V kötet, 313. és 319. sz. irat.
- ⁵¹ Uo. 314. és 318. sz. iratok.
- ⁵² *DGFP*, Series D, vol. X., 376. sz. irat. Vö. Juhász Gyula: A második bécsi döntés. In *Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Csoport Évkönyve*. Szerk. Kiss Gy. Csaba. Budapest, 1987, 86. o. A témára vonatkozó román szakirodalom és a memoárok nem tesznek említést e román lépésről.
- ⁵³ Lásd Mamina, Ion: *Consilii de Coroană*. [Koronatanácsok.] București, 1997, Editura Enciclopedică, 210–225. o. Az egy héttel későbbi, augusztus 30-i koronatanács ülésén Alexandra Vaida-Voievod, a képviselőház elnöke emlékeztetett arra, hogy a 23-i tanácskozáson „létezett egy olyan vélemény, amely általános volt, miszerint jobb lenne a döntőbíráskodás [„arbitrajul”], mivel akármennyit tárgyalhatunk a magyarokkal, köztünk és köztük soha nem lesz mód megegyezésre [„angajament”]”. „Ahogy mondom – folytatta Vaida-Voievod –, a legutóbbi Koronatanácson majdnem egyhangú volt a vélemény, hogy a jelenlegi körülmények között a döntőbíráskodás lenne a legjobb megoldás, mert ha most nem vetjük alá magunkat a döntőbíráskodásnak, előbb vagy utóbb úgyis kértük volna, de akkor egész egyszerűen parancsoltak volna nekünk és nem lettünk volna [egyenrangú] felek, míg ma még [egyenrangú] felek vagyunk.” (Mamina: i. m. 232–233. o.) Vaida-Voievod szavait más forrás nem erősíti meg, mivel az augusztus 23-i Koronatanács ülésének hivatalos jegyzőkönyve nem maradt fenn, II. Károly, Valeriu Pop és Mihail Manoilescu rövid beszámolóit pedig nem említik, hogy 23-án szóba került volna a döntőbíráskodás kérdése.
- ⁵⁴ Simion: i. m. 286. o.
- ⁵⁵ Hory: i. m. 330. o.
- ⁵⁶ Uo. 331–335. o., vagy Réti: *Olasz diplomáciai dokumentumok...* 96. sz. irat.

- ⁵⁷ MOL K 63 1940 27/7. 2.
- ⁵⁸ Pop: i. m. 136. o. és Simion: i. m. 306–307. o.
- ⁵⁹ Czettler: i. m. 148. o. és Juhász: *A Teleki-kormány...* 187. o.
- ⁶⁰ Hillgruber: i. m. 125. o.
- ⁶¹ *Ciano gróf naplója, 1939–1943.* Az 1946-os magyar kiadást megigazította és az előszót írta Eszes Máté. H. n., 1999, Ármádia Kiadó, 242. o.
- ⁶² Réti: *Olasz diplomáciai dokumentumok...* 108–109. sz. iratok. II. Károly „drámai fordulatként” értékelte 26-án este a követek visszahívásának hírére. „*Mi lehet ez? Miután azt mondták, hogy nem avatkoznak be, íme, úgy tűnik, [a tengelyhatalmak vezetői] efelé tartanak.*” (*Regele Carol al II-lea...* vol. III., 287. o.)
- ⁶³ Hillgruber: i. m. 126–127. o.
- ⁶⁴ Ez Arad megye nélkül 20 000, vele együtt pedig mintegy 27 000 km²-nyi területet jelentett. Lásd Réti: *Olasz diplomáciai dokumentumok...* 72. sz. irat.
- ⁶⁵ A Kolozsvártól délre eső iparvidéket, Torda központtal végül is román fennhatóság alatt hagyták. Ennek legvalószínűbb magyarázata: a marosújvári szódagyár igazgatója megtudta német vonalon, hogy az új határ elvágná Marosújvárt a kissármási földgázlelőhelytől, üzemképtelenné téve a gyárat. Az igazgató azonnal Bécsbe utazott, s Hermann Göring birodalmi marsallnál az utolsó órákban elérte azt, hogy a Magyarországnak ítélt részből kihalítsák e zsák alakú területet. (Bethlen Béla: *Észak-Erdély kormánybiztosa voltam.* Sajtó alá rendezte Romsics Ignác. Budapest, 1989, Zrínyi Katonai Kiadó, 25–26. o.) A népnyelv is „Göring-has”-nak, vagy „Göring-zsák”-nak nevezte el a kissármási beszögellést.
- ⁶⁶ Juhász: *A Teleki-kormány...* 191. o.
- ⁶⁷ Simion: i. m. 324–325. o. II. Károly újabb „drámai fordulatnak” nevezte Manoilescu bécsi meghívását. Nagyon félt az esetleges erdélyi területátadástól – még ha azt lakosságcserével kapcsolják is össze –, elsősorban a beláthatatlan belpolitikai következmények miatt. Abban reménykedett, lehetőség nyílik „világosabban kifejteni” a román álláspontot. (*Regele Carol al II-lea...* vol. III., 288. o.)
- ⁶⁸ Manoilescu: i. m. 191. o.
- ⁶⁹ Simion: i. m. 307. o. Utasításának ezt a mondatát emlékirataiban nem idézi Manoilescu.
- ⁷⁰ Nem sikerült fellelnünk a román külügyi iratok között.
- ⁷¹ *DGFP*, Series D, vol. X., 399. sz. irat. Vö. Juhász: *A Teleki-kormány...* 191. o., valamint uő: *A második bécsi döntés...* 88–89. o. Ugyanaznap este Woermann közölte Sztójayval, hogy a nap folyamán Romalo kétszer is felkereste őt, és többek között kijelentette: a „románok elfogadnák [a] tengelyhatalmak döntőbíráóságát”, de kéri, hogy érvelésüket előadhassák. (*DIMK*, V. kötet, 324. sz. irat.)
- ⁷² Lásd *A Wilhelmstrasse...* 343. sz. irat.
- ⁷³ Csima János: *Adalékok a Horthy-hadsereg szervezetének és háborús tevékenységeinek tanulmányozásához (1938–1945).* H. n., 1961, Honvédelmi Minisztérium Központi Irattár Kiadása, 37. o.
- ⁷⁴ *A Wilhelmstrasse...* 345. sz. irat, 519. o.
- ⁷⁵ *Ciano...* 243. o.
- ⁷⁶ Juhász: *A Teleki-kormány...* 197. o., Czettler: i. m. 154. o.
- ⁷⁷ Simion: i. m. 325. o., valamint Pop: i. m. 139–140. o. Manoilescu felvetette: azonnali hatállyal engedjenek át Magyarországnak egy 3000 km²-nyi, túlnyomó többségében magyarok által lakott területet a határ menti övezetben, cserébe pedig kérjék a végleges megoldás háború végéig történő elhalasztását. A király kezdetben elfogadta az indítványt, amely végül a vezérkari főnök ellenállásán bukott meg. (Manoilescu: i. m. 204–205. o.)
- ⁷⁸ Simion: i. m. 325–326. o.
- ⁷⁹ Pop: i. m. 148. o.
- ⁸⁰ Juhász: *A Teleki-kormány...* 197–198. o., valamint Zsigmond László (szerk.): *Magyarország és a második világháború. (Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez.)* Budapest, 1959, Kossuth Könyvkiadó, 119. sz. irat, 289–290. o.
- ⁸¹ Schmidt követ feljegyzését lásd *A Wilhelmstrasse...* 347. sz. irat, 520–524. o. A megbeszélésekről részletesen beszámol Juhász: *A Teleki-kormány...* 198–201. o. és Czettler: i. m. 154–155. o.
- ⁸² Ciano szerint a magyar külügyminiszter Józsa”, Teleki viszont „ellenséges” volt a megbeszélés során. (*Ciano...* 243. o.)
- ⁸³ A telefonbeszélgetésről a Minisztertanács 1940. augusztus 29-i jegyzőkönyve számol be röviden. Lásd Zsigmond: i. m. 120. sz. irat, 291. o.
- ⁸⁴ Simion: i. m. 337–338. o.
- ⁸⁵ A két külügyminiszternek ezt megelőzően nem volt tudomása Pop megfigyelői minőségéről, s ezért nem hívták meg a Manoilescuval folytatott beszélgetésre. Pop megbeszélésére vonatkozóan lásd Pop: i. m. 150–153. és 157–158. o.
- ⁸⁶ Utalás az 1940. június végi-július eleji magyar mozgósításra s az ezt követő német közbeavatkozásra.
- ⁸⁷ Juhász: *A második bécsi döntés...* 91. o.
- ⁸⁸ Hillgruber: i. m. 128. o.
- ⁸⁹ Simion: i. m. 358. o. és Manoilescu: i. m. 208. o.

- ⁹⁰ Pop: i. m. 160. o.
- ⁹¹ A hivatalos jegyzőkönyvet közli Mamina: i. m. 230–243. o.
- ⁹² Uo. 240. o. Néhány nappal korábban Mihail még azt nyilatkozta Popnak, hogy szükség esetén kétfrontos háborúra is képes a román hadsereg.
- ⁹³ Simion: i. m. 345. o.
- ⁹⁴ Iszlámov: i. m. 35. o.
- ⁹⁵ A megnyitó előtt nem sokkal Fabricius és Ghigi bemutatták Manoilescunak a román állam „sérthetlenségét és integritását” garantáló német s olasz dokumentumokat, amelyek még aznap életbe léptek. (Simion: i. m. 360. o.)
- ⁹⁶ A második bécsi döntés jegyzőkönyvét a csatolt döntőbírói határozattal együtt közli Zsigmond: i. m. 121. sz. irat, 258–261. o. Csak a döntőbírói határozatot közli Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések, 1918–1945*. Második kiadás. Budapest, 1983, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Gondolat Könyvkiadó, 489–490. o.
- ⁹⁷ Rónai András: A második bécsi döntés jellege és elemei. In uő: *Térképezett történelem*. Budapest, 1989, Magvető Könyvkiadó, 244. o.
- ⁹⁸ Lásd Rónai András: Tervek, javaslatok és a második bécsi döntés. In uő: *Térképezett történelem*. Budapest, 1989, Magvető Könyvkiadó, III. terv, 229. o.
- ⁹⁹ Mint emlékirataiból kiderül, a legrosszabb esetben is Bihar, Szatmár, Szilágy megyék, esetleg még Máramaros elvesztésével számolt. (Manoilescu: i. m. 208–209. o.)
- ¹⁰⁰ Juhász: *A Teleki-kormány...* 205–207. o.
- ¹⁰¹ Lásd Ablonczy Balázs: Teleki Pál. In Romsics Ignác (szerk.): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás, 1920–1953. Tanulmányok*. Budapest, 1998, Osiris Kiadó, 121. o., vagy Dessewffy Gyula: Emlékeim Teleki Pálról. In Csicsery-Rónay István–Vigh Károly (szerk.): *Teleki Pál és kora. A Teleki Pál emlékévé előadásai*. Budapest, 1992, Occidental Press, 34–35. o.
- ¹⁰² Idézi Tóth Julianna: *A második bécsi döntés közjogi és közigazgatási vetületei Észak-Erdélyben 1940 őszén*. Kézirat. Budapest, 1987, Teleki László Alapítvány Könyvtára, jelzet: K – 845/89. 22. o.
- ¹⁰³ Zsigmond: i. m. 123. sz. irat, 299. o.
- ¹⁰⁴ Az ülés jegyzőkönyvét lásd Mamina: i. m. 252–275. o.
- ¹⁰⁵ MOL K 63 1940 27/7. 2.
- ¹⁰⁶ *DIMK*, V. kötet, 186. sz. irat, 1. sz. melléklet.